

7. માટી

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

જન્મ ૫-૧-૫૪

ભગીરથ રૂઢનાથજી બ્રહ્મભટ્ટનો જન્મ ગાંધીનગર જિલ્લાના કલોલ તાલુકાના નાદરી ગામે ૫-૧-૫૪ના રોજ થયો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ સોજા હાઈસ્કૂલમાં લઈ માણસા અને અમદાવાદથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ ૧૯૭૭ થી ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે ૨૦૧૬ સુધી પેટલાદ, માંડવી, વિદ્યાનગર ખાતે સેવા આપી. સેવા નિવૃત્ત થયા - તેમણે કવિતા, વાર્તા, રેખાચિત્ર, લઘુકથા, નિબંધ અને વિવેચન ક્ષેત્રે કામ કર્યું છે. તેમના જાણીતા સંગ્રહોમાં ‘માનવતાના ભેરુ’, ‘મીઠા વગરનો રોટલો’, ‘અક્ષરનાં અજવાળાં’, ‘આથમતાં અજવાળાં’, ‘પ્રકૃતિ પર્વ’ અને ‘માણસાઈના ધરુ’ મુખ્ય છે. આ સંગ્રહો એકાધિક યુનિવર્સિટીમાં પાઠ્યપુસ્તકમાં સ્થાન પામ્યા છે. તેમને ‘કુમાર’ સુવર્ણચંદ્રક (૨૦૦૮) અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનાં એકાધિક પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રસ્તુત નિબંધ તેમના ‘પ્રકૃતિપર્વ’માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

“માહિતીનિબંધ”ની વાત કરતાં આપણે નિબંધનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો જોયાં છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકારમાં બીજો તે લલિતનિબંધ ગણાયો છે.

નિબંધમાં કોઈ પણ વિષય વિશેના પોતાના વિચારોને, અર્થઘટનોને, અભિપ્રાયોને સંવેદનરૂપે, ભાવાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે લલિત નિબંધ બને. તેમાં વિચારનું, માહિતીનું, વિગતનું અને ખુદ વિષયનું મહત્ત્વ નથી જેટલું તે વિશે લેખકે પોતે એ વિશે અનુભવેલા સંવેદનોનું, ભાવો, લાગણીઓનું છે આ કારણે લલિત નિબંધની ભાષા ભાવાત્મક અને ક્યારેક કાવ્યાત્મક બની જતી હોય છે. એમાં ઉપમાઓ, દૃષ્ટાંતો, અતિશક્તિઓ વગેરે પણ આવે. એમાં ‘હું’ અને એ ‘હું’ની એ વિષય વિશેની લાગણી કેન્દ્રમાં હોય.

આ કારણે તેને અંગત નિબંધ .. પણ કહેવામાં આવે છે. એને લેખકના અહમ્ના રગડા તરીકે અથવા લેખકના અહમ્ના પ્રતિબિંબ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એમાં અંગત ગમા-અણગમા, અંગત અભિપ્રાયો, અંગત અનુભવો બધું આવી શકે.

આમ છતાં તેની ભાષા અને રજૂઆત શણગારાયેલી, આલંકારિક, અસરકારક અને દિલને અડકી જનારી હોવાથી તે વાંચવો ગમે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગત નિબંધ લખનારામાં ઉમાશંકર જોશી, સૂરેશ જોષી, દિગ્વીશ મહેતા, રતિલાલ ‘અનિલ’ જાણીતા છે.

આ વિશ્વમાં જ્યારે કશું જ ન હતું ત્યારે અવકાશમાં વાયુ અને રજકણ ચક્કર ચક્કર ફરતાં હતાં. એ ગતિને કારણે અગ્નિ, તેજ પેદા થયાં. એની ગતિ ઓછી થતાં વાયુ ઠંડો થયો. પાણી બન્યું. રજકણ એકઠાં થઈ ચોંટી જતાં માટી બની. એમાંથી જ તારા, ગ્રહો, નિહારિકા સર્જાયાં. આપણી સૂર્યમાળા સર્જાઈ. પૃથ્વી જન્મી. પૃથ્વી પર જીવ સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવી.

વિજ્ઞાનની આવી મહત્ત્વની વાત આ લલિત નિબંધમાં સરળ શબ્દોમાં રજૂ કરાઈ છે. માટી સાથેનો વ્યક્તિનો સંબંધ સંવેદનપૂર્વક આલેખાયો છે. માનવજીવનમાં માટીનું મહત્ત્વ રજૂ થયું છે. માટીમાંથી જન્મેલો માણસ આખરે માટીમાં ભળી જાય છે. કલ્પનાઓ અને ભાષાની લીલા પણ તમને આ નિબંધમાં જોવા મળશે.

સમજણની પાંખ ફૂટી તે પહેલાંથી માટી સાથે જોડાયેલો છું. દાંત નહોતા ફૂટ્યા ત્યારથી માટી ખાતાં શીખ્યો છું. ભાંખોડિયાં ભરતાં અને પાપા પગલી ચાલતાં પણ માટીમાં જ શીખ્યો. થોડા મોટા થયા પછી ભીની થયેલી માટીમાં પડેલાં પગલાંની હારને નિહાળવાનો આનંદ લૂંટ્યો છે. મારા ખેતરમાં પગ મેલું કે એની માટીએ વહાલથી મને ઊંચકી લીધો છે. ખેતરની ચિકણી થયેલી માટીએ મારા એના હેયામાં ઘૂંટણ સુધી ઊતરી ગયેલા પગને જીદથી પકડી રાખ્યા છે.

વરસાદના દિવસોમાં માટીની ગંધનો કેફ ચડતો. વરસાદ તો પછી આવતો, પણ વરસાદ આવી રહ્યો છે તેની વધાઈ ખાતી સુગંધ પહેલાં આવતી. એ ઠંડી ઠંડી તાજી તાજી મહેક આખા અસ્તિત્વને ભર્યું ભર્યું કરી મેલતી. નહાતો માટીમાં, ખાતો માટીમાં. માટીમિશ્રિત પાણીનો સ્વાદ હજુ જીભ ઉપર બેઠો છે જ્યારે જ્યારે નવી ઢોચકીનું પાણી પીવા મળે ત્યારે એ સ્વાદ જીવતો થાય.

માટીખાણે મા સાથે માટી લેવા ગયો છું. માટીનું તગારું માથે ચડાવી કોસ-બે કોસ ચાલ્યો છું. એ માટીમાં છાણ-પાણી ભેળવી બનાવેલી ગાર ખૂંદી છે. માની સાથે એ ગારમાં ઓકળીઓ પાડી છે. રિસાઈ જતો ત્યારે આળોટ્યો છું માટીમાં. એ એના ઉપર માટી ચડાવીને થેપી છે એ માટીનાં ઘર બનાવ્યાં છે. માટીથી ઘર શણગાર્યાં છે. માટીનાં રમકડાં બનાવ્યાં છે. માટીના મહાદેવ, માટીના નાગદેવતા, માટીનાં શીતલામાતા, માટીમાં ગોર્યમા, ચકલી, કબૂતર, મોર, પોપટ, ગાલ્લી, આડણીઓ, વેલણ બધું માટીનું. રોટલો ય માટીનો ને કલાડી ય માટીની. સગડીય માટીની ને ચૂલો ય માટીનો. માટીની જ બધી માયા.

બાળપણમાં માટીમાં જ લીટીઓ તાણતાં શીખ્યો છું. ત્રિકોણ અને ચોરસ, લંબચોરસ અને વર્તુળ એવાં નામ તો શિક્ષકે શીખવ્યાં પણ તે પહેલાં એ બધાંનો પરિચય માટીએ કરાવેલો. એકડો પાડતાં શીખ્યો તે પણ માટીમાં અને કક્કો-બારાખડી ઘૂંટ્યાં એ પણ માટીમાં.

ખાનાં પાડી ઘણી રમતો માટીમાં રમ્યો છું. માટીમાં જ ગિલ્લી-દંડા અને હુતુતુ ખેલ્યા છે. માટીમાં લાંબા કૂદકા માર્યા. માટીમાં જ હાર્યો છું અને માટીમાં જ જીત્યો છું. માટીએ લાડ લડાવ્યાં છે. માટીને ખોળે ઉછર્યો છું.

માટીના કેટકેટલા રંગ જોયા છે ! કાળી માટી, રાતી માટી, ભૂખરી માટી ! બાપા ખેતરમાં માટીને ઉપરતળે કરતા અને બે-ત્રણ મહિનામાં તો એ માટી લીલીછમ બનીને લહેરાઈ ઊઠતી. એ જ માટી આંબા ઉપર મ્હેકવા માંડતી.

પગનાં તળિયાં બળે તો ભીની માટીએ બળતરા મટાડી છે. ચામડીના રોગો એણે મટાડ્યા છે. માથું દુઃખે ત્યારે તેને માથે બાંધી છે. તાવ આવે ત્યારે એને પેટે બાંધી છે. આંખ આવી હોય ત્યારે આંખે બાંધી છે.

હવે થોડું થોડું સમજાય છે કે હું પણ પેલા ઉપરવાળાનું માટીનું રમકડું જ છું. કદાચ આ આખું જગત પણ....

ટિપ્પણ

મહેક - સુગંધ, સુવાસ **ઢોચકી** - નાની માટલી, ઘડો **માટીખાણ** - માટીની ખાણ **તગારું** - છાબડા આકારનું લોખંડનું બનેલું પાત્ર **ગાર** - ભીની માટી અને છાણાંનું મિશ્રણ **ઓકળી** - લીંપણમાં આંગળીઓથી પાડેલી ભાત

રૂઢિપ્રયોગ

ભાખોડિયાં ભરવાં - કાર્ય કે પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરવો (શીખવું) (શીખવાની શરૂઆત કરવી)

લાડ લડાવવાં - ખૂબ વ્હાલ કરવું

કેફ ચડવો - નશો ચડવો

વધાઈ ખાવી - ખુશીના સમાચાર આપવા

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. લેખકે ક્યારથી માટી ખાવાનું શરૂ કર્યું હતું ?
2. લેખકને શાનો કેફ ચડતો હતો ?
3. વરસાદ પડે એ પહેલા કોણ આવી પહોંચે છે ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં આપો.

1. લેખકે માટીમાંથી કઈ કઈ વસ્તુઓ બનાવી હતી ?
2. લેખકને ભણવામાં માટી શી રીતે મદદરૂપ બની ?
3. જુદાં જુદાં રોગોનો ઉપચાર કરવામાં લેખકે માટીનો કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો ?

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

1. લેખક પોતાને ઉપરવાળાનું માટીનું રમકડું શા માટે કહે છે ?
2. તમે માટીની મહેકનો અનુભવ ક્યારે ક્યારે કર્યો છે ?
3. આપણે બધા ભગવાનનાં રમકડા છીએ એવું કહી શકાય ? શા માટે ?
4. લેખકનો માટીપ્રેમ વર્ણવો.

પ્રશ્ન 4. સમાનાર્થી શબ્દો લખો.

હેયું, કેફ, મા, આંખ, ચામડી

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો લખો.

સુગંધ, બાળપણ, હાર, ભગવાન

આટલું કરો

1. માટીનું કોઈ એક રમકડું બનાવીને વર્ગખંડમાં રજૂ કરો.
2. વર્ષાઋતુના પહેલા વરસાદ વખતે તમને થતી ‘માટીની મહેક’નો અનુભવ લખી વર્ગખંડમાં વાંચી સંભળાવો.

વ્યાકરણ

સંધિ

તમે જાણો છો કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન — તે સંધિ એટલે કે સંધિ એ ‘બોલવા’ - નો વિષય છે.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ ? નીચેના વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો ?

1. મેં અને તારી બાએ સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી.
2. રિક્ષાવાળાની સહાનુભૂતિ સમજી શકાય એવી હતી.
3. ગાંધીજીએ સૌ પ્રથમ સત્યાગ્રહના હથિયારનો ઉપયોગ કર્યો.
4. એ જ મને કહેતો હતો કે વિદ્યાધિકારીના હેડક્લાર્ક છે.
5. સામે જ નગાધિરાજ હિમાલય તેની અનુપમ સુંદરતા સાથે ઊભો હતો.

ઓળખી શક્યો? ચાલો, સાથે જોઈએ :

1. સ્વેચ્છા, 2. સહાનુભૂતિ, 3. સત્યાગ્રહ, 4. વિદ્યાધિકારી, 5. નગાધિરાજ, હિમાલય,

અનુપમ

1. સ્વેચ્છા	-	સ્વ	+	ઈચ્છા
2. સહાનુભૂતિ	-	સહ	+	અનુભૂતિ
3. સત્યાગ્રહ	-	સત્ય	+	આગ્રહ
4. વિદ્યાધિકારી	-	વિદ્યા	+	અધિકારી
5. નગાધિરાજ	-	નગ	+	અધિરાજ
હિમાલય	-	હિમ	+	આલય
અનુપમ	-	અન	+	ઉપમ

ચાલો તો કેટલીક સંધિ જોઈએ. તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને વિગ્રહ સમજો. તેના દ્વારા તમારી ભાષાસજ્જતા કેળવો.

કૃષ્ણાર્જુન	કૃષ્ણ	+	અર્જુન	ગુણાધીશ	ગુણ	+	અધીશ
ન્યાયાધીશ	ન્યાય	+	અધીશ	દેશાભિમાન	દેશ	+	અભિમાન
રામાયણ	રામ	+	અયન	રામાવતાર	રામ	+	અવતાર
લક્ષાધિપતિ	લક્ષ	+	અધિપતિ	શ્વેતાંબર	શ્વેત	+	અંબર
દેવાલય	દેવ	+	આલય	સ્વાર્થ	સ્વ	+	અર્થ
ઉપાહાર	ઉપ	+	આહાર	કાર્યાલય	કાર્ય	+	આલય
ગજગજન	ગજ	+	આનન	ગોળાકાર	ગોળ	+	આકાર
જીવાત્મા	જીવ	+	આત્મા	નિત્યાનંદ	નિત્ય	+	આનંદ
પરમાત્મા	પરમ	+	આત્મા	પ્રારંભ	પ્ર	+	આરંભ
રસાત્મા	રસ	+	આત્મા	વાતાવરણ	વાત	+	આવરણ
નાસ્તિક	ન	+	આસ્તિક	સિંહાસન	સિંહ	+	આસન
સ્વાધીન	સ્વ	+	આધીન	હતાશા	હત	+	આશા

હપવેશ	હર્ષ	+	આવેશ	પુસ્તકાલય	પુસ્તક	+	આલય
શાળોપયોગી	શાળા	+	ઉપયોગી	મદોન્મત	મદ	+	ઉન્મત
અથેતિ	અથ	+	ઈતિ	નેતિ	ન	+	ઈતિ
રમેશ	રમા	+	ઈશ	યોગેશ	યોગ	+	ઈશ
સુરેન્દ્ર	સુર	+	ઈન્દ્ર	પુત્રૈષણા	પુત્ર	+	એષણા
દિગંબર	દિક	+	અંબર	સંરક્ષણ	સમ્	+	રક્ષણ
વિદ્યાલય	વિદ્યા	+	આલય	બ્રહ્માનંદ	બ્રહ્મા	+	આનંદ
આજ્ઞાધીન	આજ્ઞા	+	અધીન	ભાષાંતર	ભાષા	+	અંતર
વિદ્યાર્થી	વિદ્યા	+	અર્થી	ચિંતાગ્નિ	ચિંતા	+	અગ્નિ
યથેષ્ટ	યથા	+	ઈષ્ટ	અગ્ન્યાસ્ત્ર	અગ્નિ	+	અસ્ત્ર
અત્યંત	અતિ	+	અંત	પર્યટન	પરિ	+	અટન
વ્યતિરેક	વિ	+	અતિરેક	પરીક્ષા	પરિ	+	ઈક્ષા
ગિરીશ	ગિરિ	+	ઈશ	પૃથ્વી	પૃથુ	+	ઈ
સિંધૂર્મિ	સિંધુ	+	ઊર્મિ	સૂક્તિ	સુ	+	ઊક્તિ
અન્વેષણ	અનુ	+	એષણ	પરમેશ્વર	પરમ	+	ઈશ્વર
માત્રર્પણ	માતૃ	+	અર્પણ	માત્રર્થે	માતૃ	+	અર્થે
પિત્રાદેશ	પિતૃ	+	આદેશ	સદ્ભાવના	સત્	+	ભાવના
જગદીશ	જગત	+	ઈશ	સદ્ગતિ	સત્	+	ગતિ
વિદ્યુલ્લેખા	વિદ્યુત	+	લેખા	તલ્લીન	તત્	+	લીન
જગન્નાયક	જગત	+	નાયક	ચિન્મય	ચિત્	+	મય
તન્મય	તત્	+	મય	સન્મતિ	સત્	+	મતિ
વાહમય	વાહ્	+	મય	ઉચ્ચારણ	ઉત્	+	ચારણ
સજજન	સત્	+	જન	ઉચ્છવાસ	ઉત્	+	શ્વાસ
ઉદ્ધાર	ઉત્	+	ધાર	ઉચ્છૃંખલ	ઉત્	+	શૃંખલ
સંધિચ્છેદ	સંધિ	+	છેદ	આચ્છાદન	આ	+	છાદન
અનુચ્છેદ	અનુ	+	છેદ	સંચય	સમ્	+	ચય
સંકલ્પ	સમ્	+	કલ્પ	સંબંધ	સમ્	+	બંધ
સંપૂર્ણ	સમ્	+	પૂર્ણ	સંમતિ	સમ્	+	મતિ
દુર્જન	દુઃ	+	જન	દુશ્ચક્ર	દુઃ	+	ચક્ર
દુર્ગંધ	દુઃ	+	ગંધ	નિર્દય	નિઃ	+	દય
ધનુર્ધર	ધનુઃ	+	ધર	ધનુર્વિધા	ધનુઃ	+	વિદ્યા
દુરાગ્રહ	દુઃ	+	આગ્રહ	દુરાચાર	દુઃ	+	આચાર
નિરાકાર	નિઃ	+	આકાર	નિશ્ચિંત	નિઃ	+	ચિંત
દુષ્કાળ	દુઃ	+	કાળ	નિષ્કપટ	નિઃ	+	કપટ

નિઃશબ્દ	નિઃ	+	શબ્દ	ચતુષ્કોણ	ચતુઃ	+	કોણ
ચતુષ્પાદ	ચતુઃ	+	પાદ	ધનુષ્ટંકાર	ધનુઃ	+	ટંકાર
પુનરુદ્ધાર	પુનઃ	+	ઉદ્ધાર	નિસ્તેજ	નિઃ	+	તેજ
અધોગતિ	અધઃ	+	ગતિ	નીરવ	નિઃ	+	રવ
નીરસ	નિઃ	+	રસ	નીરોગી	નિઃ	+	રોગી
મનોહર	મનઃ	+	હર	શિરોમણિ	શિરઃ	+	મણિ
સરોજ	સરઃ	+	જ	નાવિક	નૌ	+	ઈક
પવન	પો	+	અન	પાવક	પો	+	અક

આ સંધિ તો વાંચો જ. પણ સાથોસાથ પાઠના આરંભે કેટલાંક વાક્યોમાં આપ્યાં છે તેમ તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પણ સંધિશબ્દો શોધવા અને તેનો વિગ્રહ કરવો તે સંધિના દૃઢીકરણ માટેનો સચોટ ઉપયોગ છે.